

महाराष्ट्र राज्य विधानमंडळाचे मुंबई येथील संयुक्त अधिवेशन

महाराष्ट्र राज्याचे राज्यपाल

श्री. अलि यावर जंग

यांचे

अभिभाषण

१५ मार्च १९७१

सभापती महोदय, अध्यक्ष महाराज व
सन्माननीय सदस्य,

महाराष्ट्राच्या राज्यपालपदाची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर, विधानमंडळाच्या संयुक्त अधिवेशनापुढे आज दुसऱ्यांदा भाषण करण्याचा मान आणि सुयोग मला लाभत आहे. मी आपणा सर्वांचे हार्दिक स्वागत करतो.

२. सन्माननीय सदस्य, या वर्षी उभ्या राज्यामध्ये अभूतपूर्व अशी दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. विकास आणि विकासेतर कार्याकरिता लागणारा पैसा मर्यादित आहे. अशा परिस्थितीत देखील, मला सांगण्यास आनंद वाटतो की, आपण अंगिकारलेल्या धोरणांची निर्धाराने आणि जोरदारपणे अंमलबजावणी करण्याचे काम माझे शासन करीत आहे. सर्व क्षेत्रांत उत्पादन वाढविणे, सर्वसामान्य, लहानसहान नागरिक—मग तो शेतात, गिरणीत वा कार्यालयात काम करीत असो—त्याच्या हितसंबंधांचे रक्षण करणे व त्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारणे, राज्यातील मागासलेल्या भागांत आर्थिक विकासाला चालना देणे आणि समाजातील आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असलेल्या घटकांना शिक्षण, निवारा, पिण्याचे पाणी, खेड्यांचे व शेती पंपांचे विद्युतीकरण या सोयी जादा प्रमाणात उपलब्ध करून देणे, ही या धोरणांची उद्दिष्टे आहेत. त्याशिवाय शहरीकरणामुळे उद्भवणाऱ्या नवीन आणि बिकट समस्या सोडविण्याकरिता पनवेल-ठाणे-उरण किनाऱ्यावर नव्या शहराची स्थापना, विस्तार पावणाऱ्या कोल्हापूर आणि नाशिक या भागांकरिता प्रादेशिक विस्तार-रचना योजना व कारखान्यांतील सांडपाण्यामुळे इतर पाणी दूषित होण्याचा धोका टाळण्याकरिता उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत. आगामी वर्षामध्ये राज्यातील आम जनतेचे जीवनमान सुधारण्याकरिता जरूर ती धोरणे आणि कृती घ्यांचा जोमाने पाठपुरावा करण्याचा शासनाचा इरादा आहे.

दुष्काळी
परिस्थिती

३. चालू सालच्या खरीप हंगामात सतत आणि अवेळी झालेल्या पावसामुळे व त्याबरोबरच उद्भवलेल्या पिकांवरील रोगराईमुळे ज्वारी आणि कपाशी या पिकांचे फार मोठ्या प्रमाणात नुकसान झालेले आहे व त्यांचा गळित धान्यांच्या उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. रबी पिकांच्या पेरणीच्या वेळी असाधारण थंडीची लाट आली व ती टिकून राहिली. त्यामुळे रबी पिकांचे बरेच नुकसान झाले. राज्यातील २६ जिल्ह्यांपैकी जवळजवळ २१ जिल्ह्यांतील १९,००० खेड्यांमध्ये गंभीर स्वरूपाची दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. ज्यांना कामधंदा पाहिजे त्यांना काम मिळवून देणे आणि राज्यातील कृषि व्यवस्थेला कायमची लाभदायक ठरतील अशीच दुष्काळनिवारण कामे हाती घेणे हे दोन दृष्टिकोन समोर ठेवून शासनाने त्वरित उपाययोजना केली आहे. सर्व दुष्काळग्रस्त भागात, लहान पाटबंधारे, पाझर तलाव, बांधबंदिस्ती आणि मृद व जल संधारण यांचा समावेश असलेला दुष्काळनिवारक कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. १६ जिल्ह्यांतील दुष्काळनिवारण कार्यक्रमांची तपासणी केल्यानंतर त्यांच्या अंमलबजावणीकरिता प्रथमतः २३ कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले आहेत. नेहमीच्या ३.५६ कोटी रुपये तगाई तरतुदी-व्यतिरिक्त आणखी एक कोटी रुपयांची रक्कम तगाईसाठी मंजूर केली आहे. एप्रिल-मे १९७१ या काळात दुष्काळग्रस्त लोकांना जास्तीत जास्त प्रमाणात कामाची जरूरी लागेल हे लक्षात घेऊन किमान १० लाख लोकांना मजुरी देता येईल अशा रीतीने दुष्काळनिवारण कार्यक्रम शासनाने हाती घेतले आहेत.

अन्न पुरवठा ४. खरीप पिकांचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले असून अकल्पित थंडीच्या लाटेमुळे रबी पिकांमध्ये देखील घट होण्याचा संभव आहे. त्यामुळे १९७०-७१ या वर्षी या राज्यातील एकूण अन्नधान्य उत्पादन ६ ते ६।१ दशलक्ष टन एवढेच होईल, असा अंदाज आहे. कपाशीच्या पिकांचे अतोनात नुकसान झाले. त्यामुळे यंदाचे कापसाचे उत्पादन फक्त ६ लक्ष गासड्या म्हणजे सरासरीपेक्षा अवघे ५० टक्केच होईल असा अंदाज आहे. ऊस आणि गळिताची धान्ये यांचे उत्पादनदेखील थोड्या प्रमाणात घटण्याचा संभव आहे. ज्वारीच्या पिकाची फार मोठ्या प्रमाणात हानी झाल्यामुळे अन्नधान्यांच्या किमतीत वाढ झाली आहे. ती रोखण्याकरिता, गहू आणि गव्हाचे पदार्थ यांचा नियमित पुरवठा करणे, साखरेच्या शिवावाटपात थोडीशी वाढ करणे, आणि वनस्पती व सूर्यकुलांच्या तेलाचे योग्य भावात वाटप करणे अशा उपाययोजना शासनाने केल्या आहेत. स्थानिक बाजारात ज्वारी व बाजरीचा पुरवठा वाढावा या उद्देशाने इतर राज्यांतून ज्वारी-बाजरीची खुली आयात करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे.

जिल्हा नियोजन ५. पुढील विकास योजना बनवताना, "जिल्हा हा योजनांचा मूलभूत घटक" धरला जाईल हा निर्णय शासनाने घेतला आहे हे सन्माननीय सदस्यांना विदित आहेच. हे उद्दिष्ट साधण्यासाठी आवश्यक अशी पूर्वतयारीची बरीच कार्ये पूर्ण झाली आहेत. प्रत्येक जिल्हाबद्दलची आर्थिक व आकडेवारीविषयक माहिती जमा करण्यात आली असून त्यांची तपासणी पूर्ण झाली आहे. या माहितीवरून निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये प्रत्येक जिल्ह्याने प्रगतीचा कोणता टप्पा गाठला आहे व महत्त्वाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये राज्यातील सरासरीच्या मानाने कोणते जिल्हे कोणत्या क्षेत्रात मागे पडले आहेत, हे समजू शकेल. जिल्हागणिक उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीची तपासणी करून निरनिराळ्या क्षेत्रांत प्रत्येक जिल्हाची विकासक्षमता काय आहे, यावरील अहवाल तयार करण्याकरिता शास्त्रज्ञ व तंत्रज्ञ यांची छोटी पथके प्रत्येक विभागाकरिता नियुक्त करण्यात आली होती. हे वित्त वर्ष संपण्यापूर्वी त्यांचे अहवाल सादर केले जातील अशी अपेक्षा आहे. प्रत्येक जिल्हाकरिता १५ वर्षांची यथार्थदर्शी योजना व तशाच प्रकारची राज्य योजना आखण्यासंबंधी शासनाने जे निर्णय घेतले त्याबद्दल पुढील कार्यवाही करण्यात येईल.

जलसिंचन ६. देशात शेतीखालील ओलिताच्या जमिनीचे प्रमाण जवळजवळ २३ टक्के आहे. या उलट, या राज्यात पिकाखाली असलेल्या जमिनीपैकी ओलित जमिनीचे प्रमाण फक्त ८ टक्के आहे. राज्याच्या विकास योजनांमध्ये वाहते व भू-गर्भातील पाणी यांचा पूर्णतया उपयोग करण्याकरिता सर्व प्रकारच्या जलसिंचन व पाटबंधारे योजनांना पहिला अग्रक्रम देण्यात येतो. ५१२ कोटी रुपये भांडवली खर्चाच्या पाटबंधारे योजनांवर काम चालू आहे. एकूण ओलित जमिनीचे क्षेत्र १६.८९ लक्ष हेक्टरवरून १९७०-७१ च्या अखेरीस १८.७० लक्ष हेक्टरपर्यंत वाढले आहे.

कृषि उत्पादन ७. ज्वारी, बाजरी, भात, गहू या पिकांच्या अधिक उत्पन्न देणाऱ्या बियाण्यांच्या जाती शेतकऱ्यांमध्ये अधिकाधिक लोकप्रिय होत आहेत. अधिक उत्पादन देणाऱ्या बी-बियाण्यांचा प्रसार व्हावा याकरिता खेडोपाडी सातत्याने केलेल्या मोहिमेमुळे अधिक उत्पादन देणाऱ्या बी-बियाण्यांखालील क्षेत्र १९७०-७१ च्या अखेर ९.७० लक्ष हेक्टरवरून १४.९४ लक्ष हेक्टरपर्यंत वाढेल अशी अपेक्षा आहे. १९७०-७१ मध्ये, अवेळी पाऊस व अकल्पित थंडी यामुळे पिकांचे नुकसान होऊन उत्पादनात जी घट झाली ती, अधिक उत्पन्न देणाऱ्या बी-बियाण्यांचा प्रसार इतका झाला नसता तर, फारच मोठ्या प्रमाणात झाली असती.

दुग्धव्यवसाय विकास ८. दुग्धउत्पादनाला ज्या ठिकाणी अनुकूल परिस्थिती आहे अशा ग्रामीण भागात, आधुनिक प्रकारचा दुग्धव्यवसाय हा एक महत्वाचा जोडधंदा झाला आहे. ग्रामीण विभाग, मोठी गावे आणि शहरे यांना दुधपुरवठा करण्याच्या पुष्कळ योजना सध्या चालू आहेत. या महत्वाच्या क्षेत्रातील विकासाची गती व प्रयत्न वाढविण्याकरिता कार्यक्षम व फायदेशीर अशा दुधपुरवठा योजनांसाठी वित्तीय संस्थांकडून भांडवली पैसा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. ग्रामीण विभागात दुग्धव्यवसाय करणाऱ्या शेतकऱ्यांना दुभत्या गायी व म्हशी कर्जरूपाने देता याव्यात म्हणून भारताच्या स्टेट बँकेने ५० लक्ष रुपये कर्जरूपाने देण्याचे मान्य केले आहे. जळगाव जिल्ह्याकरिता जवळजवळ १.२ कोटी रुपये भांडवली खर्चाची स्वयंपूर्ण व सहकारी तत्त्वावर आधारित दुग्धयोजना कृषि-वित्त महामंडळाने नुकतीच मंजूर केली आहे. इतर ज्या जिल्ह्यांत दुग्ध उत्पादन व पुरवठा मोठ्या प्रमाणावर होण्याची शक्यता आहे त्या जिल्ह्यांकरिता जळगाव योजनेच्या धर्तीवर नवीन योजना आखणे शक्य होईल.

मत्स्य-व्यवसाय ९. या राज्याला लांबलचक समुद्रकिनारा लाभला आहे. किनाऱ्यालगतच्या पाण्यात व भर समुद्रात उपलब्ध व संभाव्य असलेल्या मत्स्यसंपत्तीचा भरपूर उपयोग करणे हे एक महत्वाचे विकासाचे क्षेत्र आहे. यामुळे देशाची मासे व मासळीची मागणी पूर्ण करता येईल इतकेच नव्हे तर शिम्प जातीच्या माशांची निर्यात करून अमेरिकेसारख्या डॉलर देणाऱ्या देशाच्या निर्यात बाजारपेठेचा बराच मोठा हिस्सा मिळवता येईल. आजपर्यंत मच्छीमारी करणाऱ्या लोकांना व्यक्तिगत कर्ज देणे अशी विकास योजनांची दिशा होती. परंतु मच्छीमार व्यवसायाचा सर्वंकष विकास होण्यासाठी विशिष्ट भागाकरिता मोठ्या प्रमाणावर स्वयंपूर्ण योजना बनवावयाची असा आता दृष्टिकोन ठेवण्यात आला आहे. हा उद्देश साध्य करण्याच्या दृष्टीने, कृषि पुनर्वित्तव्यवस्था महामंडळाने रत्नागिरी व ठाणे जिल्ह्यांकरिता ९०.७ लक्ष रुपये भांडवली खर्चाच्या दोन योजना मंजूर केल्या आहेत व अशाच स्वरूपाच्या दोन योजना मालवण व कुलाबा जिल्ह्यांकरिता या महामंडळाच्या विचाराधीन आहेत. भर समुद्रातील मत्स्यसंपत्तीची पाहणी करून मच्छीमारी धंद्याच्या वाढीकरिता त्या संपत्तीचा उपयोग कसा करावयाचा यासंबंधीही विचार चालू आहे.

अल्पभूमि-धारक गट १०. आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण नसलेल्या छोट्या शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनता यावे या उद्देशाने सामुदायिक विहिरी खोदणे, दुभत्या जनावरांचा पुरवठा करणे, अशा योजनांचा समावेश असलेली अल्पभूमिधारक गट योजना देशामध्ये सर्वप्रथम या राज्याने सुरू केली. अशा प्रकारचे १६ गट सध्या अस्तित्वात आहेत. या राज्याने सुरू केलेल्या या योजनेचा भारत सरकारनेही स्वीकार केला आहे व सर्व राज्यांमध्ये छोटे शेतकरी, आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण नसलेले शेतकरी व शेत-मजूर यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने भारत सरकारने एक खास योजना सुरू केलेली आहे. या योजनेनुसार भारत सरकारने रत्नागिरी-सातारा, ठाणे-नाशिक आणि भंडारा या जिल्ह्यांमध्ये तीन अल्पभूमिधारक गट योजना आणि रत्नागिरी-सातारा व परभणी या जिल्ह्यांकरिता स्वयंपूर्ण नसलेले शेतकरी व शेतमजूर यांच्या दोन योजना मंजूर केल्या आहेत. या योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी नियुक्त केलेल्या एजन्सींना पतपेढी संस्थांकडून पुरेसा पैसा उपलब्ध व्हावा याकरिता १२.२९ लक्ष रुपये सहायक अनुदान म्हणून मंजूर केले आहेत.

कायम अवर्षणग्रस्त असलेले भाग ११. पावसावर सर्वस्वी अवलंबून असल्यामुळे, महाराष्ट्रातील शेतीव्यवसाय हा जुगाराइतकाच बेभरवशाचा आहे. दर तीन वर्षांतून एखादे वर्ष राज्यातील काही भागात अवर्षणाचे जाते व तेथे पिकांची अतोनात हानी होते, तर दुसऱ्या काही भागांमध्ये अतिवृष्टी झाल्यामुळे ओला

दुष्काळ पडतो. पावसाच्या अनिश्चितपणामुळे शेतीव्यवसाय बिकट तर होतोच, पण त्याशिवाय या राज्यातील ९ जिल्ह्यांमध्ये असा एक मोठा आणि संलग्न भाग आहे की, ज्यामध्ये अवर्षण वा पावसाची कमतरता ही कायम स्वरूपाची असते व जो थोडाबहुत पाऊस पडतो तोही अत्यंत अनियमितपणे पडत असल्यामुळे या सर्व भागाला कायम स्वरूपाच्या दुष्काळग्रस्त परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते. अशा प्रकारचे विभाग देशातील इतर राज्यांमध्येही आहेत. तेथे नैसर्गिक कारणांमुळे कायम स्वरूपाची दुष्काळी परिस्थिती राहते. ती दूर करता यावी या दृष्टीने उपलब्ध व संभाव्य जलसंपत्तीचा जास्तीत जास्त संचय करणे, ती वाढवणे व शेतीकरिता तिचा उपयोग करणे अशा योजना राबवण्याचा एक मोठा कार्यक्रम भारत सरकारने १९७०-७१ पासून हाती घेतला आहे. या कार्यक्रमानुसार, या राज्यातील ६ जिल्ह्यांतील अवर्षणग्रस्त भागाकरिता अशा योजना भारत सरकारने मंजूर केल्या आहेत. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात या सहा जिल्ह्यांतील मुख्यत्वेकरून पाटबंधारे, पाझर तलाव आणि जल-सिंचन योजना व इतर योजना यांकरिता १२ कोटी रुपये मंजूर होतील अशी अपेक्षा आहे. १९७०-७१ मधील योजनांकरिता केंद्र सरकारने १.३२ कोटी रुपये अगोदरच मंजूर केले आहेत. मंजूर झालेल्या योजनांची अंमलबजावणी जिल्हा परिषदा व शासनाची संबंधित कार्यालये जोमदारपणे करित आहेत.

कोरडवाहू शेतीची योजना. १२. या राज्यात दरवर्षी एकूण जो पाऊस पडतो, त्यापैकी जवळजवळ ९० टक्के पाऊस जून ते सप्टेंबर महिन्यांत नैऋत्येकडील मोसमी वाऱ्यांपासून मिळतो. याचा परिणाम म्हणजे ऑक्टोबर-पासून मेपर्यंत राज्याच्या बहुतांश भागात पावसाचा पूर्ण अभाव असतो. त्यामुळे, या राज्यातील बऱ्याच मोठ्या भागात कोरडवाहू शेती करणे भाग पडते. कोरडवाहू शेतीच्या उत्पादनात कोणत्या पद्धतीने वाढ करता येईल व त्याकरिता काय उपाययोजना आवश्यक आहेत याबद्दल संशोधन आणि प्रत्यक्ष प्रयोग करण्याकरिता भारत सरकारने एक खास योजना सुरू केली आहे. त्यानुसार चौथ्या योजनेच्या कालावधीत सोलापूर व अकोला जिल्ह्यांकरिता दोन मार्गदर्शक योजना मंजूर झाल्या आहेत. या दोन्ही योजनांमध्ये, २,००० एकर जमिनीवर संशोधन व प्रत्यक्ष प्रयोग सुरू करायचे व ते क्षेत्र चौथ्या योजनेच्या समाप्तीपर्यंत ८,००० एकरांपर्यंत वाढवायचे असा उद्देश आहे.

भूगर्भातील पाणी व त्याचा पुरेपूर उपयोग करण्यासाठी केंद्र १३. या राज्यात प्रवाही पाणी मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध आहे. तज्ञांच्या मते, उपलब्ध असलेले सर्व प्रवाही पाणी पूर्णपणे उपयोगात आणले तरी एकूण शेतीखालील जमिनीपैकी फक्त २६ टक्के जमीन भिजू शकेल. भूगर्भाखालील पाण्याची किंवा पाणीसंचयाची भूगर्भशास्त्रज्ञांकडून शास्त्रीयदृष्ट्या तपासणी करायची, त्यांनी सुचविलेल्या जागी जमिनीमध्ये खोल बोअर्स घ्यावयाचे व मुबलक पाणी मिळणाऱ्या खोल विहिरी किंवा नलिकाकूप बांधावयाचे, अशा प्रकारची कारवाई शेतीकरिता किंवा पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्याकरिता, भूगर्भातील पाणी भरपूर प्रमाणात मिळण्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. या उद्देशाने भू-जल पाहणी व भूगर्भातील पाण्याचा पुरेपूर उपयोग व वाढ करण्यासाठी एक स्वयंपूर्ण केंद्र राज्यातील भूशास्त्र संघटनेचा एक विभाग म्हणून निर्माण करण्याचे शासनाने ठरविले आहे. हे केंद्र राज्य शासनाच्या सर्व विभागांकरिता काम करील व भूगर्भातील पाणी किती आहे याचा पद्धतशीर रीत्या अंदाज बांधील व ते पाणी उपलब्ध करून त्याचा पूर्ण उपयोग व्हावा अशा प्रकारे कार्य करील अशी अपेक्षा आहे.

कौकण विभागातील खनिज संपत्तीची पाहणी करण्याकरिता एक स्वतंत्र भूगर्भशास्त्र केंद्र स्थापन करण्याचे शासनाने ठरवले आहे. इतर भागांत अशाच प्रकारची पाहणी करण्याकरिता भूगर्भशास्त्र संघटनेत जरूर ती वाढ केली जाईल.

रास्त भावात शेतमालाची खरेदी करणारी यंत्रणा असणे हे शेतमालाचे उत्पादन वाढविण्याचे एक प्रभावी साधन आहे. ठराविक भावाने एकाधिकार पद्धतीने अन्नधान्य खरेदी करण्यामुळे या राज्यात अन्नधान्यांच्या किमती योग्य स्तरावर राहणे शक्य झाले आहे. शेती उत्पादकांना त्यांच्या मालाकरिता वाजवी भाव कसे उपलब्ध करून देता येतील याची चौकशी करणे व त्यादृष्टीने उपाययोजना सुचवणे यांकरिता कृषिमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली शासनाने एक समिती नेमली होती. या समितीने अंतरिम अहवाल सादर केला असून तो शासनाच्या विचाराधीन आहे.

शेतमालाचे संस्करण १५. ग्राहक मालाची जी किंमत देतो ती व उत्पादकाला जी किंमत मिळते ती या दोन्ही किमतींमध्ये प्रत्यक्षात असलेली मोठी तफावत कमी व्हावी व शेती उत्पादकाच्या पदरात योग्य किंमत पडावी या उद्देशाने सहकारी तत्त्वावर शेतमालावर प्रक्रिया करण्याच्या योजनांवर भर देण्यात आला आहे. सहकारी साखर कारखाने हे या क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीचे उल्लेखनीय उदाहरण आहे. १९६९-७१ या वर्षात १८ नवीन कारखान्यांना लायसेन्स मिळाले असून सहकारी साखर कारखान्यांची या राज्यातील एकूण संख्या ४८ झाली आहे. १९ सहकारी सूत गिरण्या स्थापण्यात आल्या. त्यापैकी १३ गिरण्यांचे काम सुरू झाले आहे. आणखी ४ गिरण्यांचे काम १९७१-७२ मध्ये सुरू होईल अशी आशा आहे. पश्चिम महाराष्ट्र व विदर्भ विकास महामंडळाच्या साहाय्याने ५,३०० यंत्रमागाचे व्यवसायकेंद्रे १९७१-७२ मध्ये सुरू करण्याचे योजिले आहे.

सामाजिक-आर्थिक उपाययोजना १६. कुळांना त्यांच्या बहिवाटीबद्दल शाश्वती मिळावी व कुळाकडून वाजवी खंड वसूल व्हावा याकरिता जरूर ते कायदे करण्यास या राज्याने सर्वप्रथम सुरुवात केली. पूर्वीच्या कायद्यात सुधारणा करून १९५६ च्या कुळकायद्याप्रमाणे "कसेल त्याची जमीन" या तत्त्वाचा स्वीकार करण्यात आला. आजतागायत ८.७५ लक्ष कुळांना १०.३६ लक्ष हेक्टर जमिनीचे जमीनमालक म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. भूमिहीनांना जमीन वाटण्याचे काम हाती घेतले गेले व प्रत्यक्ष जमीन वाटपात मागास वर्गातील भूमिहीनांना प्राधान्य देण्यात आले. १९६० साली योजना सुरू झाली. तदनुसार एकूण ३.७८ लक्ष हेक्टर पडित व जंगलाची जमीन ज्यांना वाटण्यात आली त्यापैकी ७२ टक्के व्यक्ती मागास जमातीतील आहेत. कमाल जमीनधारणा कायद्याखाली सुमारे १.१३ लक्ष हेक्टर जमीन जादा ठरवण्यात आली व त्यापैकी २१,९१५ हेक्टर जमिनीचे वाटप करण्यात आले. हे वाटप ठराविक कालमर्यादित पूर्ण करण्याचे शासनाने ठरवले आहे.

ग्रामीण पाणी-पुरवठा योजना १७. ग्रामीण जनतेला पिण्यास योग्य अशा पाण्याचा पुरेसा पुरवठा करणे ही बाब त्या जनतेच्या आरोग्याला पोषक आहे, एवढेच नव्हे तर त्या भागातील सार्वजनिक आरोग्य सुधारून पाण्यातून फैलावणाऱ्या रोगराईचे प्रमाण कमी करण्याचेही ते एक साधन आहे. पिण्याचे पाणी जवळ मिळू शकले तर देशात होणाऱ्या प्रगतीची आणि बदलाची जनतेला प्रचीती येते आणि विकास कार्यक्रमांचा अर्थ लोकांना कळू शकतो. १९७०-७१ साली जिल्हापरिषदांनी २.६ कोटी रुपये खर्च करून

११,२३० अपूर्ण विहिरी आणि ३,४९४ नव्या विहिरी बांधण्याचे काम हाती घेतले आहे. यामुळे १३,२३६ खेड्यांना पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा होईल. या महत्त्वाच्या कामाची गती वाढवण्याकरिता शासनाने भारताच्या आयुर्विमा महामंडळाकडून आर्थिक मदत मिळवली आहे व चौथ्या पंचवर्षिक योजनेच्या काळात या कार्यक्रमाकरिता १० कोटी रुपये कर्जरूपाने घ्यायचे महामंडळाने तत्सुतः मान्य केले आहे. १९७०-७१ मध्ये जिल्हा परिषदा आणि शासन यांच्या कक्षेमधील नळाद्वारे पाणीपुरवठा करण्याच्या ६८७ योजना कार्यान्वित झाल्या आहेत. त्यावर एकूण भांडवली खर्च ५ कोटी रुपये होणार आहे व त्यापैकी अर्धा म्हणजे २।१ कोटी रुपये दीर्घमुदतीचे कर्ज म्हणून आयुर्विमा महामंडळाने देण्याचे कबूल केले आहे.

वीज निर्मिती १८. चालू वर्षी २८० मेगॅवॅटची क्षमता असलेले नाशिक औष्णिक केंद्र चालू करण्यात आले. ६० मेगॅवॅटची क्षमता असलेल्या परळी औष्णिक केंद्राच्या कामाची प्रगती होत असून, हे केंद्र पुढील वर्षाच्या मध्यास सुरू केले जाईल. मार्च १९७० मध्ये, राज्यातील एकूण वीजनिर्मिती १,७५० मेगॅवॅट होती, ती मार्च १९७१ मध्ये २,०९० मेगॅवॅटपर्यंत वाढली. कोराडी येथील कोळशाने निर्माण होणाऱ्या औष्णिक वीजेच्या केंद्राचे काम समाधानकारकपणे चालू आहे.

ग्रामीण विद्युतीकरण १९. उत्पादनवाढीची साधने ग्रामीण जनतेला उपलब्ध व्हावी, हे शासनाने धोरण आहे. त्या अनुरोधाने खेड्यांचे व शेती पंपांचे विद्युतीकरण करण्यासाठी शासनाने कृषिवित्तव्यवस्था महामंडळ, ग्रामीण विद्युतीकरण महामंडळ आणि कृषि पुनर्वित्तव्यवस्था महामंडळ यांसारख्या भांडवली पैसा पुरवणाऱ्या संस्थांचे सहकार्य मिळवले आहे. जुलै १९६९ ते जून १९७१ या दोन वर्षांत कृषिवित्तव्यवस्था महामंडळाने ८७,००० शेती पंपांचे विद्युतीकरण करण्याकरिता राज्य विद्युत मंडळास सुमारे २१ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर केले आहे. ग्रामीण विद्युतीकरण महामंडळाने ११ जिल्ह्यांत १५,५३१ पंपांना आणि १,०२७ गावांना विद्युतशक्ती पुरवण्यासाठी ७.१ कोटी रुपयांच्या भांडवली खर्चाच्या योजना मंजूर केल्या आहेत. राज्यातील दोन जिल्ह्यांत ८०० पंपांचे विद्युतीकरण करण्यासाठी कृषि पुनर्वित्तव्यवस्था महामंडळाने ५५ लक्ष रुपये मंजूर केले आहेत. कृषिवित्तव्यवस्था महामंडळाने मान्य केलेल्या योजना जोमाने कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत. कृषिवित्तव्यवस्था महामंडळाच्या योजनेनुसार ८७,००० पंपांचे विद्युतीकरण करण्याचे लक्ष्य आहे व त्यापैकी ६५,००० पंपांचे विद्युतीकरण आतापर्यंत झाले आहे. बाकीच्या योजना अंमलात आणण्याचे काम चालू आहे. या वित्त वर्षाच्या अखेरीपर्यंत राज्यातील १२,५०० गावांना विद्युतपुरवठा मिळेल व एकूण २,२१,१०० पंपांचे विद्युतीकरण होईल अशी अपेक्षा आहे. कृषिवित्तव्यवस्था महामंडळाने मंजूर केलेल्या रकमांव्यतिरिक्त, विकास योजनेमध्ये राज्यातील औद्योगिक दृष्ट्या मागासलेल्या रत्नागिरी, कुलाबा, ठाणे, भंडारा आणि चांदा या जिल्ह्यांकरिता अधिक तरतूद केली आहे.

रस्ते २०. वसई खाडीवरील पुलाचे अनौपचारिक रीत्या उद्धाटन करण्यात आले व या वर्षी हा पूल रहदारीसाठी खुला करण्यात आला. त्यामुळे मुंबई आणि अहमदाबाद या शहरांमधील अंतर १२ मैलांनी कमी होईल. ठाणे खाडीवरील पुलाचे काम जवळजवळ पूर्ण होत आले आहे. हा पूल १९७१ च्या मध्यास रहदारीकरिता सुरू होईल असा सध्या अंदाज आहे. चौथ्या पंचवर्षिक योजनेच्या कालावधीत रस्त्यांसाठी एकूण ५८ कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे आणि यापैकी १८ टक्के रक्कम डोंगराळ व दुर्गम भागांत रस्ते बांधण्यासाठी ठेवण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय महामार्गांचे नवीकरण आणि मुंबई-पुणे चौमार्गी महामार्गाचे बांधकाम हे प्रश्न जागतिक बँक, आयडीए व भारत सरकार यांच्या विचाराधीन आहे.

इमारती २१. आर्थिक चणचणीमुळे, सरकारी कार्यालये व सरकारी नोकरींसाठी निवासस्थाने यांवर होणाऱ्या खर्चावर निर्बंध घालणे आवश्यक झाले होते. बृहन्मुंबईत कार्यालयांसाठी घेतलेल्या जागांच्या भाड्यापोटी शासनास बराच खर्च करावा लागतो. हा बोजा कमी करण्यासाठी, बृहन्मुंबईत सरकारी कार्यालयांसाठी २.२६ कोटी रुपये खर्चाच्या तीन बहुमजली इमारती बांधण्याचे ठरवण्यात आले आहे. नागपूर येथील विधानसभा सदस्यांच्या विश्रामगृहाच्या बांधणीचा पहिला टप्पा पूर्ण झाला असून त्या इमारतीचा डिसेंबर १९७० पासून वापर सुरू झाला, हे सन्माननीय सदस्यांना माहितच आहे. हे विश्रामगृह पूर्ण करण्याचे काम चालू आहे. विधानमंडळाच्या गरजा लक्षात घेता सध्याच्या विधानमंडळ सभागृहातील जागा अचूरी आहे याची शासनास जाणीव आहे. सचिवालयाने वळील नियोजित नवीन विधानमंडळ सभागृहाच्या इमारतीचे बांधकाम सुरू झाले आहे, हे आपणास सांगताना मला आनंद होतो.

उद्योग २२. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (एम्‌आय्‌डीसी), महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (एम्‌एस्‌एफ्‌सी), महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ (सीकॉम) आणि महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ (एम्‌एस्‌एस्‌आय्‌डीसी) ही सरकारी क्षेत्रातील चार महामंडळे राज्यातील उद्योगधंद्यांची वाढ व त्यांचा विस्तार करण्याच्या कामी महत्त्वाची कामगिरी करीत आहेत. मागासलेल्या भागांची औद्योगिक व आर्थिकदृष्ट्या वाढ होण्यास मदत व्हावी म्हणून मागील काही वर्षे कार्य करीत असलेल्या मराठवाडा विकास महामंडळाच्या जोडीला विदर्भ, कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्र या विभागांसाठीही प्रत्येकी एक कोटी रुपये अधिकृत भांडवल असलेली तीन महामंडळे स्थापन केली आहेत. या भागांच्या औद्योगिक विकासास ही महामंडळे चालना देतील अशी आशा आहे.

औद्योगिक- २३. शिवाय, राज्यातील १३ जिल्हे—बीड, उस्मानाबाद, भंडारा, रत्नागिरी, औरंगाबाद, दृष्ट्या दखतमाळ, चांदा, धुळे, दुलढाणा, नांदेड, परभणी, जळगाव व कुलाबा—हे औद्योगिक दृष्ट्या मागासलेले आहेत असे ठरवण्यात आले आहे. यामुळे या जिल्ह्यांतील उद्योगधंद्यांना सवलतीच्या दराने व्याज मिळू शकेल. त्याचबरोबर नवीन उद्योगधंद्यात गुंतवलेल्या स्थिर भांडवलापैकी $\frac{1}{3}$ रक्कम अनुदान किंवा अर्थसहाय्य या स्वरूपात केंद्र सरकारकडून मिळू शकेल. या वर्गात रत्नागिरी जिल्हा पात्र म्हणून ठरला आहे.

बंद पडलेल्या २४. राज्यातील पुष्कळ कापडगिरण्यांतील यंत्रसामग्री जुन्या पद्धतीची व अव्यवहार्य झाल्यामुळे कापड या गिरण्यांचे कामकाज आर्थिक दृष्ट्या किफायतशीर नव्हते. तथापि, निरनिराळ्या केंद्रांत असलेल्या या गिरण्या सोठ्या प्रमाणात मजुरांना रोजगार देत असत. तेव्हा बुडतीत निघालेल्या या गिरण्या जर एकदम बंद केल्या गेल्या असत्या तर अनेक कामगारांवर व त्यांच्या कुटुंबियांवर बेकारीचे संकट ओढवले असते. यामुळे शासनाने अशा २० गिरण्या (यांतील २ गिरण्या शासनाच्या मालकीच्या आहेत) शासनातर्फे चालवण्यात येत आहेत व जवळजवळ ४०,००० कामगारांना त्यामुळे रोजगार मिळतो. शासनातर्फे चालवलेल्या या गिरण्यांचे कामकाज 'बेकारी निवारण उपाययोजना' अशा स्वरूपाचे आहे. तथापि, या गिरण्यांचे अंतिम भवितव्य आणि त्या किफायतशीरपणे चालवणे हे, त्यांची यंत्रसामग्री व साधनसामग्री यांचे संपूर्ण आधुनिकीकरण करण्यावर अवलंबून आहे. या दृष्टीने ४.१० कोटी रुपये खर्चाची सोलापूरच्या नरसिंग गिरजी

मिलचे आधुनिकीकरण करण्याची योजना १९७१-७२ मध्ये सुरू करून शासनाने त्या दिशेने पाऊल उचलले आहे. इन्डू मिल्सचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी २.२० कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले आहेत.

घरबांधणी २५. चालू वर्षी घरबांधणीच्या कामाची जबाबदारी एकत्रितपणे स्वतंत्र घरबांधणी विभागाकडे सोपवण्यात आली आहे. नवीन गाळघांचे बांधकाम जलद गतीने पूर्ण करण्यासाठी, शासनाने भारत सरकारच्या सहकार्याने मुंबई येथे एक पूर्वरचित घरे बांधण्याचा कारखाना उभारण्याचे ठरवले आहे. गलिच्छ वस्त्यांचे निर्मूलन करणे आणि माहीम खाडी रस्ता ते सांताक्रूझ विमानतळापर्यंत जाणाऱ्या पश्चिम द्रुत महामार्गाच्या दोन्ही बाजूला गलिच्छ वस्तीतील रहिवाश्यांकरिता आकर्षक परिसरात नीटनेटके गाळे बांधणे याकरिता एक मोठी योजना हाती घेण्यात आली आहे. ही योजना कार्यान्वित करण्यासाठी भारत सरकारने ५ कोटी रुपयांचे बीजरूप भांडवल देण्याचे मान्य केले आहे. याशिवाय, मुंबई इमारत दुरुस्ती आणि पुर्नबांधणी संडळाने १९७१-७२ या वर्षात सुमारे १२०० इमारतींची दुरुस्ती करण्याचे आणि २० इमारतींची पुनर्बांधणी करण्याचे योजिले आहे.

शिक्षण २६. शैक्षणिक पुनर्रचनेसंबंधी फेब्रुवारी १९७० मध्ये काढलेल्या धोरणविषयक निवेदनात नमूद केलेल्या प्रस्तावाची अंमलबजावणी चालू आहे. पाच हजारांहून कमी लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये आणि शहर विभागातील गलिच्छ वस्त्यांमध्ये पूर्व प्राथमिक शाळा चालविण्यासाठी निवडक अशा ग्रामपंचायतींना आणि ऐच्छिक संस्थांना प्रोत्साहन देण्याचे योजिले आहे. तसेच प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांतून देण्यात येणाऱ्या शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्याच्या दृष्टीने पुढील वर्षात उपाययोजना हाती घेण्यात येतील. तंत्रनिकेतने आणि औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था यांचे आजचे पाठ्यक्रम, उद्योगधंदे किंवा सेवा संस्था यांच्याकडे ज्या प्रकारच्या नोकऱ्या उपलब्ध आहेत त्या नोकऱ्यांकरिता उपयुक्त व पोषक ठरतील अशा रीतीने या पाठ्यक्रमांमध्ये बदल करण्याकडे लक्ष देण्यात येत आहे.

सार्वजनिक २७. प्रत्येकी ५० खाटा असलेली दोन फिरती रुग्णालये स्थापन करण्यात आली, ही या वर्षातील उल्लेखनीय घटना होय. या रुग्णालयांपैकी एक औरंगाबाद येथील वैद्यक महाविद्यालयाशी व दुसरे नागपूर येथील वैद्यक महाविद्यालयाशी संलग्न करण्यात आले आहे. या योजनेनुसार विशेषज्ञ शिक्षक आणि अंतर्वासी (इंटर्न्स) तसेच एम्.बी.बी.एस्. च्या शेवटच्या वर्षातील विद्यार्थी यांना ग्रामीण भागात वस्ती करून स्वेच्छेने वैद्यकीय सेवा करण्याची संधी मिळेल. आजपर्यंतच्या कामगिरीला अनुरूप अशा तऱ्हेने कुटुंब नियोजन कार्य जोराने चालू आहे. सरकारी व बिनसरकारी व्यक्तींना खास बक्षिसे देऊन निर्बीजीकरण शस्त्रक्रियेची एक विशेष मोहीम जानेवारी १९७१ मध्ये काढण्यात आली. या एकाच महिन्यात ५०,००० हून अधिक व्यक्तींनी ही शस्त्रक्रिया करून घेतली, हा या क्षेत्रातील प्रगतीचा एक मोठा टप्पा आहे.

कामगार- २८. महाराष्ट्र माथाडी हमाल आणि अन्य कामगार अधिनियम, १९६९ याअन्वये, माल विषयक चढवणे, उतरवणे, त्याचे वजन करणे, इत्यादी कामावर ज्यांना लावण्यात येते अशा अंगमेहनतीचे काम करणाऱ्या कामगारांना, तसेच लोखंड व पोलाद आणि किराणा बाजारात व दुकानात

शारीरिक श्रम करणाच्या कामगारांना संरक्षण देण्याच्या योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. मुंबई शहरातील मालवाहू वाहनांवर माल चढवणाऱ्या-उतरवणाऱ्या आणि कापडबाजारात किंवा कापड दुकानात काम करणाऱ्या असंरक्षित कामगारांकरिताही योजना आखण्यात आल्या आहेत. माल वाहतुकीमधील असंरक्षित कामगारांकरिता असलेली योजना बृहन्मुंबईच्या काही भागांतून मे १९७१ पासून अंमलात येईल आणि इतर योजना जून १९७१ मध्ये कार्यान्वित होतील.

पर्यटन २९. नव्याने निर्माण केलेल्या पर्यटन संचालनालयाने, पर्यटकांसाठी समुद्रकिनार्यावरील विश्रामस्थळ म्हणून एरंगळ येथे सोयी करणे, एलिफंटा लेण्यांच्या ठिकाणी आधुनिक सुखसोयींची तरतूद करणे आणि निरनिराळ्या सुटी शिबिरांत अधिक सोयी उपलब्ध करून देणे ह्या योजना हाती घेतल्या आहेत.

क्रीडा आणि सांस्कृतिक कार्ये संचालनालय ३०. नव्याने निर्माण केलेल्या क्रीडा आणि सांस्कृतिक कार्ये संचालनालयानी शाळा आणि महाविद्यालये यांमधील क्रीडाक्षेत्रातील नवीन होतकरू खेळाडूंची निवड करून त्यांना प्रोत्साहन देण्याची योजना सुरू केली आहे. आरे गौळीवाडचाजवळ एक चित्रपट नगरी स्थापन करण्याची योजना कार्यान्वित करण्यात येत आहे.

जुळे शहर ३१. एकीकडे, बृहन्मुंबईमध्ये लोकसंख्येची अमाप वाढ व दाटी झाली आहे; तसेच आर्थिक व्यवहार आणि उलाढाली यांमध्येही प्रचंड वाढ झाली आहे. तर दुसऱ्या बाजूने, आजच्या मुंबईतील लोकसंख्येला लागणाऱ्या पायाभूत सुखसोयी व साधने यांची वाढ करण्याकरिता एवढा प्रचंड खर्च लागणार आहे की तो राज्य शासनाच्या आवाक्याबाहेरचा आहे. या गोष्टी जमस धरून, मुंबई बंदरापलीकडे पनवेल-ठाणे-उरण किनाऱ्यावर एक नवीन शहर स्थापण्याचा निर्णय शासनाने जाणीवपूर्वक घेतला आहे. या जुळ्या शहरामुळे मुंबईतील वाढत्या लोकसंख्येचा ओघ तिकडे वळवून मुंबईवरचा भार थोडासा कमी करता येईल. इतकेच नव्हे तर या जुळ्या शहरामध्ये पूरक आणि पोषक अशा लहान धंद्यांची वाढ झाल्याने औद्योगीकरणात विविधता येऊन त्याची वाढ होऊ शकेल. शिवाय या जुळ्या शहरातील ४२ फूट ड्राफ्ट असलेल्या नव्या नावाशेवा बंदरामुळे सध्याच्या मुंबई-बंदरावरील वाढलेला ताण कमी होईल. हे बंदर बांधण्याची जबाबदारी पोर्ट ट्रस्टची आहे. आयोजित जुळ्या शहरामुळे कोकणच्या विकासाला मदत होईल. या शहराची स्थापना करण्याची जबाबदारी सिडकोवर सोपवली आहे. त्या संस्थेने आयोजित जुळ्या शहराची "नगररचना योजना" बनविण्याचे काम मुंबईतील विख्यात वास्तुशास्त्रज्ञांकडे दिले आहे. जुळे शहर स्थापण्याची आवश्यकता व त्यापासून होणारे फायदे याबद्दल कोणतीही शंका किंवा संदेह नाही. परंतु, जुळ्या शहराच्या स्थापनेमुळे स्थानिक शेतकऱ्यांसमोर अडचणी उभ्या राहतील याची शासनास पूर्ण जाणीव आहे. संबंधित जनतेच्या अडचणींचा अत्यंत सहानुभूतिपूर्वक विचार करण्यात येईल असे शासनाने आश्वासन दिले आहे. सिडकोने संबंधित जनतेला नोकऱ्यांना योग्य अशा प्रकारचे शिक्षण देणे आणि त्यांच्याकरिता नोकरीधंदा शोधणे हा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. जुळ्या शहराची स्थापना व वाढ यामुळे स्थानिक लोकांपुढे ज्या अडचणी किंवा ज्या गैरसोयी निर्माण होणार आहेत त्या तात्पुरत्या स्वरूपाच्या असतील व या शहराच्या स्थापनेमुळे व वाढीमुळे जसा मुंबईहून वळवलेल्या लोकांना फायदा होईल तसा, किंबहुना त्यापेक्षा जास्तच फायदा, स्थानिक जनतेला होईल असा शासनाला विश्वास वाढतो.

शासकीय कर्म-चा-यांशी असलेले संबंध ३२. आपल्या कर्मचाऱ्यांच्या न्याय्य मागण्यांचा शासन नेहमीच सहानुभूतिपूर्वक विचार करीत आले आहे. एकीकडे महत्त्वाच्या विकास कार्याकरिता लागणाऱ्या पैशाची मागणी, तर दुसरीकडे उपलब्ध पैशाचे अत्यंत मर्यादित स्वरूप यामुळे सर्वसामान्य जनतेविषयीची जबाबदारी व कर्तव्य सांभाळून राज्य कर्मचाऱ्यांच्या मागण्यांबद्दल शासन जे करू शकेल त्याला मर्यादा आहेत. कर्मचाऱ्यांच्या बऱ्याच मागण्या शासनाच्या विचाराधीन होत्या. मला आनंद वाटतो की, या मागण्यांबाबत उभयपक्षी सन्मान्य तडजोड झाली आहे. सरकारी कर्मचारी आपल्या नोकरीकडे केवळ एक उपजीविकेचे साधन म्हणून बघणार नाहीत, तर ती नोकरी म्हणजे जनतेची सेवा करण्याची उत्कृष्ट संधी म्हणून पाहतील, आणि केवळ शासन आमच्याकरता काय करणार असे न विचारता, राज्य व जनता यांच्याकरता आपण काय करणार, असा सूत्र विचार करून आपली कामे कार्यतत्परतेने आणि प्रभावीपणे करण्याकरिता स्वतःला वाहून घेतील अशी मला दृढ आशा आहे.

सीमावाद ३३. महाराष्ट्र-म्हैसूर सीमाप्रश्न बराच काळ भारत सरकारच्या विचाराधीन असल्याचे सन्माननीय सदस्यांना विदित आहेच. हा प्रश्न मागील अधिवेशनात संसदेपुढे ठेऊन भारत सरकारने या प्रश्नाची उकल करण्याच्या दृष्टीने पहिले पाऊल उचलले आहे. नवीन संसदेचे अधिवेशन भरताच हा प्रश्न हाती घेण्यात येईल आणि सीमा भागातील जनतेचे हितसंबंध पूर्णपणे लक्षात घेऊन या प्रश्नावर न्याय्य व रास्त तोडगा निघेल अशी आम्हाला दृढ आशा आहे.

३४. सध्याच्या अधिवेशनात मुख्यत्वेकरून १९७१-७२ या वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि प्रस्ताव यांवर विचार करून त्यांना मान्यता द्यावयाची आहे. तथापि, चालू अधिवेशनात पुढील विधेयके विचारार्थ आणि कार्यवाहीसाठी सादर करण्याचे योजिले आहे :—

१. महाराष्ट्र लोकआयुक्त आणि उप लोकआयुक्त विधेयक.
२. महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता (सुधारणा) विधेयक, १९७१.
३. भारतीय मुद्रांक अधिनियम, १८९९ आणि हैदराबाद मुद्रांक अधिनियम, १३३१ फसली (सुधारणा) विधेयक.
४. कापूस प्रापण विधेयक.
५. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियम, १९६१, याचे कलम ३३, पोट-कलम (५) यात सुधारणा करण्याबाबत विधेयक.
६. अधीक्षक, बिनतारी संदेश, या पदाचा पोलीस उप-महानिरीक्षक म्हणून दर्जा वाढवण्याबाबत तरतूद करण्यासाठी मुंबई पोलीस अधिनियम, १९५१, चे कलम ८-अ यात सुधारणा करण्याबाबत विधेयक.
७. शासनास विशेष पोलीस महानिरीक्षकाची नियुक्ती करण्याची शक्ती प्रदान करणारे मुंबई पोलीस अधिनियम, १९५१ चे कलम ६(२) यात सुधारणा करण्याबाबत विधेयक.
८. भूमि संपादन अधिनियम, १८९४ याच्या कलम ४ मध्ये सुधारणा करण्याबाबत विधेयक. भूमि संपादनाची कार्यवाही सुरू करण्याकरिता विशेष भूमि संपादन अधिकाऱ्यास शक्ती प्रदान करण्यासाठी कलम ४ ची सुधारणा.

९. मुंबई विक्रीकर अधिनियम, १९५९, यात सुधारणा करण्याबाबत विधेयक.
१०. शासनास उतारू कर न दिल्याबद्दल मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रमाची समिती निष्प्रभावित करण्याची तरतूद करण्यासाठी मुंबई महानगरपालिका अधिनियमात सुधारणा करण्याबाबत विधेयक.
११. ५० रुपयांचे कायम नोंदणी शुल्क आकारता यावे म्हणून आणि नोंदणीचे नवीकरण करण्यासंबंधीच्या उपबंधांऐवजी दुसऱ्या उपबंधांची तरतूद करण्यासाठी महाराष्ट्र वैद्यक व्यवसायी अधिनियम, १९६१ यात सुधारणा करण्याबाबत विधेयक.
१२. मुंबई महानगरपालिका अधिनियमात सुधारणा करण्याबाबत विधेयक. (नगरपालिकेच्या जमिनीवर अवैध अतिक्रमण करण्यात आल्याच्या बाबतीत समपहरण धरून आवश्यक ती कार्यवाही करण्यास आयुक्तांना शक्ती प्रदान करण्यासाठी.)
१३. मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाची कलमे ३५१ व ३५४-अ यांत सुधारणा करण्याबाबत विधेयक (स्थायी समितीची मान्यता न घेता महापालिका आयुक्तास महापालिकेच्या अधिकारितेतील जमिनींवरील अनधिकृत बांधकामे पाडून टाकण्याच्या बाबतीत जलद कार्यवाही करता यावी म्हणून.)
१४. मुंबई भाडे नियंत्रण आणि हॉटेल व निवासगृह दर नियंत्रण (सुधारणा) विधेयक.
१५. घरमालकाची संमती न घेता भाडेकरूस गॅस जोडणी मिळवता यावी म्हणून गॅस कंपन्यांबाबत अधिनियम, १८६३, यात सुधारणा करण्याबाबत विधेयक.
१६. मुंबईचा इमारती उभारणे, पुन्हा उभारणे आणि त्यांचे परिवर्तन करणे यांचे नियंत्रण करण्याबाबत अधिनियम, १९४८, निरसित करण्याबाबत विधेयक.
१७. कृषि उत्पादनांची खरेदीविक्री (नियमन) अधिनियम, १९६३, यात सुधारणा करण्याबाबत विधेयक.
१८. विद्यापीठांकडे कृषि शाळा सोपवून देण्याची तरतूद करण्याकरिता, महाराष्ट्र कृषि विद्यापीठ अधिनियम, १९६७, पंजाबराव कृषि विद्यापीठ अधिनियम, १९६८ आणि महाराष्ट्र जिल्हा परिषदा आणि पंचायत समित्या अधिनियम, १९६१, यांत सुधारणा करण्याबाबत विधेयक.
१९. महाराष्ट्र प्रादेशिक रचना आणि नगररचना (सुधारणा) विधेयक, १९७१ (वटहुकुमाचे रूपांतर)

३५. सन्माननीय सदस्य, आपल्या पाठिंब्याने, आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय संपादन करण्यासाठी शासनाने कोणती धोरणे अंगिकारली आहेत व कोणत्या प्रयत्नांचा पाठपुरावा केला आहे याबाबतीतील ठळक गोष्टींकडे मी आपले लक्ष वेधले आहे. महाराष्ट्र विधानमंडळाच्या ज्या थोर परंपरा आहेत त्या परंपरांच्या लौकिकात आपण आपल्या संसदीय कामाने भर घालाल अशी आशा व्यक्त करून मी आपला निरोप घेतो. ● ● ●